

Gerard Dekker

Zie

HOE ALLES HIER
VERANDERT

HET VERLOOP VAN DE GEREFORMEERDEN

© 2016 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl

Omslagontwerp: Garage BNO
Opmaak binnenwerk: ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 435 2614 2
ISBN e-book 978 90 435 2615 9
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

I

De gereformeerde wereld

Dit boek handelt over de ontwikkelingen binnen de gereformeerde wereld. Maar wat is dat, de gereformeerde wereld, en wie behoren daartoe? Het is niet gemakkelijk een antwoord op deze vragen te geven dat iedereen bevredigt.

In een door de historicus Puchinger gearrangeerd gesprek tussen de filosofen H. Dooyeweerd en C.A. van Peursen zegt de eerste: 'Ik weet niet wat tegenwoordig onder de gereformeerde wereld verstaan wordt' en valt de tweede hem daarin bij door te stellen: 'Die vraag [wát is de gereformeerde wereld?] is namelijk het punt van verandering.'¹ Als het een halve eeuw geleden al zo moeilijk was om te zeggen wat we met de gereformeerde wereld bedoelen, dan is dat nu, na alle veranderingen die in de tussentijd hebben plaatsgevonden, zeker het geval.

Maar omdat het toch duidelijk moet zijn waarover we het hier hebben, moet ik – bij wijze van werkdefinitie – wel vaststellen wat ik in dit boek onder 'de gereformeerde wereld' versta. Ik hanteer een zeer praktische omschrijving: onder de gereformeerde wereld versta ik in deze studie het geheel van mensen en groeperingen die zich met de naam 'gereformeerd' tooien. Dat wil heel eenvoudig zeggen dat de gereformeerde wereld gevormd wordt door alle kerkelijke en godsdienstige groeperingen, alsmede alle individuele personen, die zich gereformeerd noemen.

Voor de term gereformeerd moeten we terug naar de zestiende eeuw; toen heette de publieke kerk in Nederland de Nederduits Gerefor-

---

¹ G. Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft 1966), p. 81 en 82.

meerde Kerk. Gereformeerd was in die tijd het in Nederland gebruikelijke woord voor de aanduiding van de protestantse godsdienst en de protestantse – publieke of bevoorrechte – kerk (ter onderscheiding van het rooms-katholicisme).

De in opdracht van de Staten-Generaal bijeengeroepen Synode van Dordrecht in 1618/19, die het conflict tussen de remonstranten en contraremonstranten moest beslechten, bepaalde nauwkeuriger wat het gereformeerd-zijn inhield.

Te Dordrecht immers werd de remonstrants gereformeerden de deur gewezen en werden de drie toetsstenen vastgesteld waaraan een contraremonstrantse gereformeerde theologie en dito prediking te ijken zouden zijn: de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561, de Heidelbergse Catechismus van 1563 en vooral de vijf artikelen tegen de Remonstranten, ofwel de Dordtse Leerregels.²

Deze drie, door de synode van Dordrecht vastgestelde, belijdenisgeschriften worden nu in het dagelijks spraakgebruik aangeduid als ‘de Drie Formulieren van Enigheid’ (al dan niet met hoofdletters). Deze omschrijving ontstond in de negentiende eeuw, toen weer nadruk gelegd werd op de noodzaak van een orthodox-gereformeerde leer en belijdenis. Het was Abraham Kuyper die deze geschriften voor het eerst zo aanduidde.

In 1816, toen de publieke kerk een nieuw reglement kreeg, kreeg die kerk ook een andere naam: de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarmee verdween de term gereformeerd uit het officiële kerkelijke circuit. In 1834 echter scheidde ds. Hendrik de Cock uit Ulrum zich met geestverwanten af van de Hervormde Kerk, omdat hij vond dat de Hervormde Kerk in de loop van de tijd was afgeweken van de door de synode van Dordrecht vastgestelde belijdenisgeschriften.

---

² J. Vree, ‘Drie formulieren van Enigheid’, in: George Harinck, Herman Paul, Bart Wallet (red.), *Het gereformeerde geheugen – Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009), p. 118.

Met het ontstaan van de Christelijke Afscheidene Gereformeerde Kerk en de later gevormde Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland keerde de term 'gereformeerd' weer terug in de georganiseerde kerkelijke wereld. Maar daarbij bleef het niet: 'De Afscheiding van 1834 bleek het begin van nieuwe scheuringen en afsplitsingen, zodat de gereformeerde wereld een delta van beekjes en stroompjes werd.'³ Via fusies en 'reorganisaties' mondden die stroompjes uiteindelijk uit in de verschillende thans bestaande gereformeerde groeperingen. Hoezeer de afgescheidenen tegen de gevestigde orde ingingen, blijkt wel uit het feit dat velen van hen gedwongen inkwartiering van soldaten kregen en dat hun godsdienstoefeningen werden verstoord. Hendrik de Cock heeft zelfs nog een poosje in de gevangenis moeten doorbrengen.

In 1886 vond een tweede grote afscheiding van de Hervormde Kerk plaats: de Doleantie. De toenmalige orthodoxe hervormde predikant Abraham Kuyper kwam, als gevolg van zijn streven de Hervormde Kerk te reformeren, in conflict met het hervormde kerkbestuur, verliet met tienduizenden aanhangers de Hervormde Kerk en stichtte de Nederduitse Gereformeerde Kerken. In 1892 verenigden deze kerken zich met het grootste deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk in de Gereformeerde Kerken in Nederland, het grootste kerkgenootschap binnen de toen gevormde gereformeerde wereld. Een klein deel van de afgescheiden gemeenten ging niet met deze fusie mee en groeide uit tot wat nu de Christelijke Gereformeerde Kerken zijn.

En om het beeld compleet te maken: midden in de twintigste eeuw scheidde onder leiding van de aan de toenmalige Theologische Hogeschool in Kampen verbonden hoogleraar K. Schilder een deel van de Gereformeerde Kerken zich af en ontstonden de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken. Daarvan werd in de jaren zestig weer een deel afgesplitst, dat verder ging onder de naam Nederlands Gereformeerde Kerken.⁴

---

³ Willem Bouwman, *Het gereformeerden boek* (Zwolle 2009), p.9.

⁴ Zie voor een overzicht van het ontstaan van het gereformeerd protestan-

Bovendien verlieten niet alle leden van de Hervormde Kerk die wilden blijven uitgaan van of weer wilden terugkeren naar de Drie Formulieren van Enigheid die kerk; veel leden bleven kerkelijk hervormd, maar noemden zich wel gereformeerd ('hervormd-gereformeerd'). Zij traden georganiseerd op in de in 1906 opgerichte Gereformeerde Bond ('tot verbreiding en verdediging der Waarheid in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk').

De term gereformeerd geeft nu weer aan dat men orthodox-protestants wil zijn, dat men niet alleen de bijbel als het (ook historisch) betrouwbare Woord van God aanvaardt, maar dat men ook de door de synode van Dordrecht vastgestelde Drie Formulieren van Enigheid wil handhaven en belijden.

In de tweede helft van de vorige eeuw (de periode waarin de veranderingen zich inzetten en waarvan we bij de beschrijving van de veranderingen in het vervolg willen uitgaan) omvatte de gereformeerde wereld aldus de volgende groeperingen:

- De Gereformeerde Kerken in Nederland
- De Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt)
- De Nederlands Gereformeerde Kerken
- De Christelijke Gereformeerde Kerken
- De Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika)
- De Gereformeerde Gemeenten in Nederland
- De Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland
- De Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk

In 2004 ontstond de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), als gevolg van de fusie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

---

tisme: bijlage 1 [ontleend aan G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud* (Kampen 1989)]. Zie verder voor (het ontstaan van) de gereformeerde wereld het in de serie *Wegwijs* verschenen: Jan B.G. Jonkers, *De gereformeerden* (Kampen 1997) en de dissertatie van Marthy P. Veerman, *Mondig – Bondig – Zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (Uitg. Narratio, 1995).

Dat betekent dat de plaatselijke Gereformeerde Kerken óf als gereformeerde gemeenten onder de koepel van de PKN zijn blijven functioneren óf in een protestantse gemeente zijn opgegaan. Omdat niet alle hervormde gemeenten en alle gereformeerde kerken met de fusie zijn meegegaan, ontstonden toen twee nieuwe kerkelijke groeperingen, die beide tot de gereformeerde wereld behoren:

- De Hersteld Hervormde Kerk, en
- De Voortgezette Gereformeerde Kerken.

Met uitzondering van de Voortgezette Gereformeerde Kerken (en uiteraard de vroegere Gereformeerde Kerken) ontmoeten afgevaardigden van al de hier genoemde kerkelijke groeperingen elkaar in het in 2010 opgerichte zogenoemde *Woerdens Beraad*, waarin zij zich bezinnen op de taak van de kerk in de samenleving. Gelet op het feit dat de koning vrij recent een delegatie van dit Beraad ontving⁵ mag men vermoeden dat het hier om meer dan een informeel beraad gaat.

Naast deze tien kerkelijke groeperingen zijn er nog verspreid over het land diverse zelfstandige en onafhankelijke bevindelijk gereformeerde gemeenten, alsmede zogenoemde ‘thuislezers’, die los van enig kerkverband in kleine informele gezelschappen bijeenkomen.

Het grote aantal groeperingen waarin de gereformeerden zich georganiseerd hebben doet de vraag rijzen of we wel over de gereformeerde wereld als eenheid kunnen spreken. De opsomming van al de gereformeerde groeperingen roept eerder het beeld van een zeer versplinterd geheel op.

Ongetwijfeld zijn er verschillen, verschillen die voor de bestudering van de plaatsvindende veranderingen zelfs zeer belangrijk zijn, maar het feit dat die groeperingen en de individuen zich gereformeerd zijn blijven noemen en daarmee het gereformeerd-zijn gemeen hebben, maakt het toch ook mogelijk om over een zekere eenheid te spreken. Althans in de tweede helft van de vorige eeuw (want dat is ons vertrekpunt).

---

⁵ Blijkens een mededeling in het *Reformatorsch Dagblad* van 6 oktober 2015.

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd het Contact Orgaan Gereformeerde Gezindte opgericht, waarin – al dan niet officieel afgevaardigd – personen van de verschillende groeperingen elkaar ontmoetten. Dat orgaan bedoelde volgens de statuten ‘te bevorderen dat de deelnemende kerken of groepen met elkaar contact oefenen, opdat zij elkaar beter leren verstaan, elkaar aanspreken op de basis van Gods Woord en de Drie Formulieren van Enigheid en op deze wijze dichter tot elkaar komen’. De eenheid lag in het handhaven van en het willen leven naar de gereformeerde belijdenis. Daarmee onderscheidten de gereformeerde groeperingen en personen zich niet alleen van de buitenwereld, maar ook van de rest van het godsdienstig en kerkelijk leven.

Deze gereformeerde wereld omvatte in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw een kleine anderhalf miljoen personen. Zij vormde daarmee een belangrijk deel van het godsdienstig en kerkelijk Nederland. En dat niet alleen in kwantitatief opzicht. Het is veelzeggend dat in die periode op basis van onderzoek naar confessionele culturen in Nederland geconstateerd kon worden ‘dat de belangrijkste scheidslijn tussen de confessies liep tussen enerzijds katholieken en hervormden als de meest gesecculariseerde christenen en anderzijds gereformeerden als de *homines religiosi* [religieuze mensen] bij uitstek’.⁶ En ondanks de veranderingen die zich in de loop van die tijd hebben voorgedaan, kon toch ook aan het eind van de jaren negentig geconstateerd worden dat de gereformeerden ‘nog altijd de meest gelovige en kerkgetrouwe christenen in Nederland’ zijn.⁷

Maar er zijn ook verschillen tussen de verschillende gereformeerde groeperingen; en dat zijn verschillen die juist met het oog op de veranderingen die plaatsvinden belangrijk zijn. In een eerdere studie hebben mijn vroegere Nijmeegse collega Peters en ik – op basis van de specifieke karaktertrekken van de geloofsbeleving binnen de ver-

---

⁶ Gerard Dekker, Joep de Hart en Jan Peters, *God in Nederland 1966-1996* (Amsterdam 1997), p. 87.

⁷ Idem, p. 87.

schillende gereformeerde groeperingen – drie stromingen onderscheiden: de bevindelijk-gereformeerde (1), de orthodox-gereformeerde (2) en de modern-gereformeerde (3).⁸

Het allesbepalende kenmerk van de *bevindelijk gereformeerden* is hun bevindelijkheid. Dat wil zeggen dat deze gereformeerden grote nadruk leggen op innerlijke bevindingen: ‘existentiële ervaringen van het ingrijpen van God in het persoonlijk leven en de menselijke reactie daarop’⁹. Zij leggen van alle gereformeerden de meeste nadruk op het leerstuk van Gods uitverkiezing, dus op hetgeen in één van de drie belijdenisgeschriften, namelijk De Dordtse Leeregels – ‘zijnde vijf artikelen tegen de Remonstranten’ – wordt beleden: ‘Dat God sommigen in den tijd met het geloof begiftigt, sommigen niet begiftigt, komt voort van zijn eeuwig besluit’. De vraag of zij verloren dan wel uitverkoren zijn, is voor de bevindelijk gereformeerden dus letterlijk van levensbelang. Daardoor zijn zij sterk op het innerlijke, persoonlijke geloofsleven geconcentreerd. We vinden deze gereformeerden vooral in de verschillende Gereformeerde Gemeenten en voor een deel ook binnen de Gereformeerde Bond, alsmede in de Hersteld Hervormde Kerk. In de Hersteld Hervormde Kerk hebben zich immers die hervormden georganiseerd die zich om principiële redenen niet bij de Protestantse Kerk in Nederland hebben aangesloten en die overwegend behoorden tot de bevindelijk gereformeerde geloofsstroming ‘Het Gekrookte Riet’.

De *orthodox-gereformeerden* kenmerken zich boven alles door het handhaven en belijden van de inhoud van de drie formulieren, dus door het bewaren en verdedigen van de traditionele gereformeerde godsdienstigheid. Daartoe behoort ook de opvatting dat de bijbel het betrouwbare Woord van God is en een richtsnoer voor leer en

---

⁸ G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud – Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen 1989).

⁹ Aldus de omschrijving van innerlijke bevindingen door C.S.L. Janse in *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1965), p. 64.

leven. Deze gereformeerden waren/zijn vooral in de vrijgemaakte Gereformeerde Kerken te vinden.

De *modern-gereformeerden* laten zich meer dan andere gereformeerden beïnvloeden door de veranderende cultuur. Zij zoeken meer dan anderen naar de verbinding tussen het geloof en het hedendaagse leven. Dat is in de lijn van de gereformeerde voorman Abraham Kuyper, die er naar streefde dat de theologie – maar het gold ook voor het gehele geloofsleven – ‘in rapport’ werd gebracht met de hedendaagse cultuur. Deze stroming overheerste in de grootste groepering van gereformeerden, namelijk de (voormalige) Gereformeerde Kerken in Nederland.

Voor ons onderzoek is vooral het verschil tussen de eerste en de derde stroming van belang. Dat is dus het onderscheid tussen de gereformeerden die het primair gaat om hun eigen zielenheil, om hun innerlijk, persoonlijk geloofsleven aan de ene kant en de gereformeerden die hun geloofsleven in de huidige wereld waarin zij nu leven vorm willen geven aan de andere kant. Het verschil tussen deze beide vormen van geloofsbeleving zou men ook kunnen aanduiden met de termen ‘wereldmijding’ tegenover ‘wereldwijding’.

Omdat een groot deel van de gereformeerden meer openstaat voor de ontwikkelingen in de samenleving en dus ook bereid is zich meer aan de ontwikkelingen in die samenleving ‘aan te passen’, is het niet vreemd dat in de loop van de tweede helft van de vorige eeuw de gereformeerde wereld veranderd is. Een verandering die direct het bestaan van de gereformeerde wereld raakt. We lopen hiermee vooruit op de beschrijving van de veranderingen in de gereformeerde wereld, maar moeten dit toch verdisconteren bij het aangeven van wat de gereformeerde wereld is en wie daartoe behoren.

Van belang is namelijk de veranderende houding van de Gereformeerde Kerken tegenover de overige gereformeerde groeperingen in de tweede helft van de vorige eeuw. In de jaren vijftig en zestig stelt de synode van de Gereformeerde Kerken zich nog tot taak ‘met kracht de pogingen voort te zetten om te komen tot de door God geboden eenheid van alle gereformeerde groeperingen’. In de jaren

zeventig gaan de moeilijkheden en teleurstellingen in de contacten tussen de gereformeerde groeperingen overheersen en streeft men niet langer meer naar eenheid. Integendeel, de Gereformeerde Kerken veranderen hun beleid en zoeken (en vinden) contact met de Hervormde Kerk, waarmee men tenslotte via het Samen-op-Weg proces fuseert.¹⁰

Daarmee is de grens tussen de gereformeerde wereld, gedefinieerd als de verzameling van groeperingen en mensen die zich gereformeerd noemen, en de rest van godsdienstig en kerkelijk Nederland vager geworden. En omdat een groot aantal plaatselijke Gereformeerde Kerken zijn opgegaan in de Protestantse Kerk kan men ook stellen dat de gereformeerde wereld kleiner is geworden. Dat is zeker het geval als men bedenkt dat ook de plaatselijke gemeenten die zich binnen de Protestantse Kerk gereformeerd zijn blijven noemen in een hiërarchisch georganiseerd kerkverband zijn opgenomen en daarmee een belangrijk structurelement van de gereformeerde wereld, namelijk de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, hebben verloren.

Maar deze veranderingen zijn een onderdeel van alle veranderingen die hebben plaatsgevonden en vallen dus verder onder de beschrijving van de veranderingen in de hiernavolgende hoofdstukken.

We gaan dus uit van de gereformeerde wereld zoals die omstreeks het midden van de vorige eeuw bestond. Ondanks alle onderlinge verschillen tussen groeperingen en personen, overheerste, in ieder geval naar de buitenwereld toe, het beeld van eenheid: men was uitdrukkelijk gereformeerd! Men was ontstaan in verzet tegen godsdienstige en kerkelijke ontwikkelingen in Nederland. Men constateerde daarin een te grote aanpassing aan de veranderende cultuur en samenleving en organiseerde zich dus afzonderlijk, los van de overige godsdienstige groeperingen. Men vormde als het ware een bol-

---

¹⁰ Vgl. hiervoor: G. Dekker, *De stille revolutie – De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* (Kampen 1992), p. 89 en 90.

werk tegenover de rest; het woord antithese was een veelgehoord woord in die gereformeerde wereld.

De gereformeerden vormden dan ook een bijzondere groepering binnen de Nederlandse samenleving. Zij zijn blijkens onderzoek (zoals we al zagen) niet alleen ‘de meest gelovige en kerkgetrouwe christenen in Nederland’, maar hun wordt ook door de bevolking bepaalde, van de andere Nederlanders afwijkende eigenschappen toegeschreven. Toen in de bloeitijd van het gereformeerd-kerkelijk leven aan de Nederlanders gevraagd werd welke eigenschappen het meest op de gereformeerden van toepassing zijn, bleek het negatieve oordeel over de gereformeerden te overheersen: ‘In de ogen van alle ondervraagden zijn de gereformeerden vooral zwaar op de hand, stijf en schijnheilig.’ In schril contrast hiermee stond het oordeel van de gereformeerden over zichzelf: ‘De gereformeerden zien zichzelf in de eerste plaats als strijdbaar, als betrouwbaar en als vooruitstrevend.’¹¹

Strijdbaar en ondernemend zijn ze wel. Zij waren in de Tweede Wereldoorlog (evenals de communisten) oververtegenwoordigd in het verzet¹²; en na de oorlog waren zij relatief sterk vertegenwoordigd onder de emigranten, onder degenen dus die in het buitenland hun heil zochten. Ook in economisch opzicht zijn de gereformeerden zeer actief en trouw (die Groningse boer zei niet voor niets dat je je bedrijf het beste kon runnen ‘met Belse [Belgische] paarden en Cockse [gereformeerde] arbeiders’). Maar gezien de vooral vroeger bestaande mijding van werelds vermaak, is het ook begrijpelijk dat

---

¹¹ G.H.L. Zeegers, G. Dekker en J.W.M. Peters, *God in Nederland – Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland* (Amsterdam 1967), p. 208.

¹² Deze bewering lijkt in tegenspraak met de bevindingen van de historicus Bank (in Jan Bank, *God in de oorlog* (Amsterdam 2015), die vindt ‘dat het verzet van de gereformeerden vaak als te bijzonder wordt voorgesteld’ (Nederlands Dagblad, 29 mei 2015). Bank onderzocht echter de opstelling van de verschillende kerkelijke instituten en niet de opstelling van individuele kerkleden. De historicus Lou de Jong had al eerder geconstateerd dat de gereformeerden oververtegenwoordigd waren onder de verzetsmensen.

zij als stijf en zwaar op de hand gezien werden. En hoewel men ook thans nog het woord gereformeerd als negatieve typering van bepaalde karaktereigenschappen kan horen gebruiken, is het beeld dat men van gereformeerden heeft toch veel vager geworden.

Want er is ook in dit opzicht veel veranderd in de loop van de tijd. Het was dan ook vanzelfsprekend een illusie dat men de traditionele gereformeerde godsdienstigheid onveranderd in stand zou kunnen houden. De veranderingen die zich in onze cultuur en onze samenleving, in ons denken en in de inrichting van ons leven, in de tweede helft van de vorige eeuw hebben voorgedaan zijn te omvangrijk en te indringend om er niet door beïnvloed te worden – tenzij het lukt om zich als kerkelijke gemeenschap van de wereld af te sluiten. Dat laatste is wel wat de bevindelijk gereformeerde groeperingen zoveel mogelijk trachten, maar de zogenoemde modern-gereformeerden niet. En dan zijn veranderingen onontkoombaar.

Het is dan ook geen wonder dat de veranderingen binnen de gereformeerde wereld beginnen bij het grootste kerkgenootschap: de Gereformeerde Kerken. Terecht antwoordt W.F. de Gaay Fortman op de vraag van Puchinger of er voor de gereformeerden een ‘gevaar van verwatering’ is: ‘Een zekere verwatering ligt in de praktijk opgesloten, want de gereformeerde wil van huis uit met de wereld bezig zijn, en dat heeft ongetwijfeld zijn gevolgen.’¹³ En als gereformeerden eenmaal aan het veranderen gaan, dan doen ze het – zoals alles – radicaal. Vandaar dat de hervormde theoloog Berkhof, die het nationale en internationale kerkelijk leven goed kende, al lang voor de totstandkoming van de Protestantse Kerk kon opmerken: ‘De Gereformeerde Kerken zijn in nauwelijks meer dan een kwart eeuw zo diepgaand veranderd als ik in deze eeuw in de westeuropese hervormd/gereformeerde kerken nog nergens heb gezien.’¹⁴

---

¹³ Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?*, p. 47.

¹⁴ H. Berkhof, *De strijd van de twee faculteiten*, in A. van Harskamp (red.), *Verborgene God of lege kerk? – Theologen en sociologen over secularisatie* (Kampen 1991), p. 49.

Maar dat wil niet zeggen dat in de groeperingen die zich zoveel mogelijk van de wereld willen afsluiten, die dus de veranderingen in de samenleving en in het godsdienstig leven zoveel mogelijk buitenshuis willen houden, dat in die groeperingen géén veranderingen zullen plaatsvinden. Terecht heeft Rijnsdorp eens opgemerkt:

De kerken hebben niet zichzelf in beweging gebracht, maar zijn terecht gekomen in de algemene stroomversnelling die voor onze dagen karakteristiek is. Laat niemand menen dat hij schuift: we worden geschoven. (...) De vraag is hoogstens: ben je bereid en in staat om bij te sturen? (...) Er zijn twee vormen van progressie: de kleine die te onzer keuze staat (zoals vernieuwingen in de eredienst, in de voorlichting, in de politiek enzovoort) en de grote die de mensheid van vandaag meesleurt, of ze wil of niet.¹⁵

Naast de vraag wát er in de loop van de tijd veranderd is binnen de gereformeerde wereld, is de tweede vraag in deze studie dan ook in hoeverre die veranderingen de orthodoxe en vooral de bevindelijke segmenten van de gereformeerde wereld zijn binnengedrongen, alsmede welke verwachtingen we daaromtrent kunnen hebben. Zonder al te veel speculatie moet over dat laatste op grond van de feitelijke gebeurtenissen, alsmede op grond van zekere 'sociale wetmatigheden' toch iets gezegd kunnen worden.

---

¹⁵ C. Rijnsdorp, in N.A. Schuman, *De kogel geketst door vijftien gereformeerden* (Den Haag 1966), p. 35.